

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

PUBLIC ADMINISTRATION PECULIARITIES OF SOCIAL WORK SYSTEM IN RURAL AREAS

У статті досліджуються територіальні особливості державного управління системою соціальної роботи, зокрема у сільській місцевості. Автором проаналізовано стан та проблеми сучасних українських сіл та селищ. Визначено напрями і методи соціальної роботи у сільському соціумі, а також труднощі, які виникають у процесі організації та управління. Обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення державного управління системою соціальної роботи у сільській громаді.

Ключові слова: державне управління, система соціальної роботи, соціальна інфраструктура, сталий розвиток, сільська громада.

в сельском социуме, а также трудности, возникающие при организации и управлении. Обоснованы предложения по совершенствованию государственного управления системой социальной работы в сельской громаде.

Ключевые слова: государственное управление, система социальной работы, социальная инфраструктура, устойчивое развитие, сельская громада.

The article deals with territorial public administration peculiarities of social work system, especially in rural areas. The author has analyzed the state and problems of modern Ukrainian villages and settlements. The directions and methods of social work in the rural society, as well as the difficulties that arise in the organization and management, are determined. The suggestions on improving the state management of the system of social work in the rural community are substantiated.

Key words: public administration, system of social work, social infrastructure, sustainable development, rural community.

УДК 378.147

Николаева В.І.

к. пед. наук, доцент
кафедри соціології управління
Донецький державний університет
управління

В статье исследуются территориальные особенности государственного управления системой социальной работы, в частности в сельской местности. Автором проанализированы состояние и проблемы современных украинских сел и поселков. Определены направления и методы социальной работы

Постановка проблеми у загальному вигляді. Трансформаційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, неминуче відбиваються, насамперед, на економічних і соціальних сферах, яких стосуються, і вимагають зрушень у державному управлінні. Протягом останніх двох десятиліть у контексті євроінтеграції гостро постають питання стосовно ефективного управління соціальною сферою. Система соціальної роботи, яка належить за своєю сутністю до соціальної сфери, все ж таки має свою специфіку, особливо це стосується організації цієї діяльності за територіальною ознакою в сільській місцевості.

Відповідно, у сучасних реаліях виникла негайна необхідність суттєвих змін державного управління та його механізмів: перехід від функціонального управління до управління суспільним та державним розвитком, управління реформами; його модернізація відповідно до запитів громадян та досягнень світового та європейського досвіду; формування електронного уряду, самоврядування, електронної демократії, мережевих структур управління, національного інтелекту, експертних співтовариств; розвиток прогнозування, систем попередження криз, технологій антикризового управління; запровадження аргументованої децентралізації та дерегуляції державного управління; розвиток самоуправління, нарощування каналів участі громадян у справах держави, економіці, політиці,

культурі, посилення гарантій прав та свобод; переформатування, скорочення державного апарату, боротьба з корупцією, впровадження передових управлінських технологій; нової системи підготовки державно-управлінських кадрів; формування нової ресурсної культури не тільки управлінців, але й громадян; використання ресурсної кооперації, державно-приватного партнерства; формування активної позиції громадян, які мають сформувати нове соціально-політичне середовище реформ, трансформацій управління, підвищення його відкритості, насичення інноваціями [1].

Досягнення сталого розвитку на локальному рівні на сільських територіях залежить від організації соціальної підтримки соціально вразливих верств населення. Необхідним є створення умов партнерства, взаємозацікавленості та безпосередньої участі територіальних громад, органів місцевого самоврядування, організацій громадянського суспільства та бізнесу. Стратегії розвитку у сільських громадах потребують дотримання принципів відкритості, інклюзивності та наукової обґрунтованості, які супроводжуються подальшим моніторингом та громадським контролем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами управління соціальної сфери і соціальною роботою займаються такі видатні вітчизняні вчені, як В. Бакуменко, І. Боргес, В. Василенко, А. Гладищев, І. Грицьак, М. Головатий, Г. Дмитренко, В. Іванов,

Л. Зайцева, В. Коростельов, М. Лукашевич, М. Панасюк, В. Патрушев, О. Петроє, І. Петрова, І. Попова, Т.Семигіна, М. Сіницький, Ю. Сурмін, В. Трощинський, С. Хутка, В. Цветков, К. Шендеровський, Г. Щокин та ін.

Що стосується організації й управління соціальною роботою у сільській місцевості, то ґрунтовних наукових праць у цій області доки ще недостатньо, окремі питання висвітлені у роботах О. Безпалько, О. Вакуленко, І. Іванової, А. Крупник, В. Полтавця, Л. Тюття, Т. Семигіної, С. Толстоухової.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Отже, нині назріла об'єктивна необхідність проведення досліджень стосовно цієї проблематики, з метою удосконалення механізмів державного управління системою соціальною роботою у сільських громадах, впровадження соціальних послуг з огляду на потреби та проблеми цільових груп в окремій громаді, узгоджуючи певним чином такі заходи та послуги з пріоритетами державної соціальної політики.

Тому необхідність теоретичного аналізу відзнак управління соціальною роботою в новітніх умовах і, насамперед, систем функцій управління соціальною роботою у сільській місцевості не викликає сумніву.

Мета статті – проаналізувати особливості державного управління системою соціальної роботи у сільській місцевості, виявити та охарактеризувати проблеми і шляхи вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. У 60-х роках минулого століття почався масштабний процес міграції сільського населення. Спроби нівелювати різницю в якості життя між селом

та містом шляхом розвитку соціальної інфраструктури сіл не привели до суттєвих наслідків. Соціально-економічна криза сприяла деградації розвиненої інфраструктурної мережі, завдяки чому сільське населення опинилось в умовах соціального виключення [2].

Ще на початку ХХІ ст. О. Безпалько засвідчила незадовільний стан організації соціальних послуг та соціально-педагогічної роботи для дітей та учнівської молоді у сільських громадах. Авторка підкреслила обмеженість соціальних інституцій, які впливають на комплексність і різнобічність впроваджуваної роботи з напрямів соціальної профілактики, реабілітації, соціальної просвіти, організації культурно-дозвілєвої діяльності тощо [3].

Значна кількість сучасних українських селищ та сіл потерпає від інституціональних та соціально-економічних зрушень. Системний характер інвестиційних обмежень позначається на якості і рівні життя сільських мешканців, який кардинально відрізняється від міста. Щоб охарактеризувати чинну систему соціальної роботи у сільській місцевості, безсумнівно, необхідно проаналізувати проблеми і потреби споживачів соціальних послуг – жителів сіл та селищ.

Сільська громада має як позитивні унікальні особливості й переваги, так і негативного характеру, що виникли внаслідок системних криз (табл. 1).

Необхідно зауважити, що діяльним суб'єктом соціальної роботи у територіальних громадах дедалі більше стають громадські організації, які спрямовують свою діяльність на вирішення багатьох соціальних проблем шляхом розроблення та впровадження інно-

Таблиця 1

Позитивні й негативні особливості сільської громади

Позитивні характеристики	Негативні характеристики
– внутрішня єдність сільської спільноти; – переважаюча самостійність сільських жителів; – сільська громада виступає як соціокультурний феномен; – організації життєво необхідного самозабезпечення та самообслуговування; – переплетіння родинних та суспільних стосунків у виробничих, управлінських, соціальних та інших зв'язках; – домінування родової, сімейної відповідальності за вчинки; – персоніфікація міжособистісних стосунків; – високий рівень колективної діяльності в робочий та вільний час; – збереження елементів національної культури (звичаїв, традицій, одягу, вжиткового мистецтва, народних ремесл); – практицизм сільських мешканців; – поширеність багатодітних сімей; – наявність міжпоколінних зв'язків	– відсутність місць для проведення змістовного дозвілля; – схильність сільських жителів до соціальних стереотипів та упереджень; – продаж алкогольних та тютюнових виробів неповнолітнім; – значний вплив громадської думки на прийняття індивідуального рішення членів громади; – нераціональне ставлення жителів до свого здоров'я та проведення вільного часу; – домінування місцевої інтерпретації фактів в інформаційному обміні, нестача об'єктивної інформації; – високий рівень правопорушень серед неповнолітніх; – соціальна і правова незахищеність; – штатне забезпечення соціальними працівниками, соціальними педагогами, психологами, юристами та іншими фахівцями в центрах соціальних служб залишається недостатнім

вацій. Проте нині їх діяльність не завжди відповідає регламентованим нормативно-правовим документам, що знижує їх ефективність і активність, та й кількість недержавних організацій у сільській місцевості досить незначна. Одним із шляхів виправлення цієї ситуації передбачають активізацію органами місцевого самоврядування сільської громади у напрямі підтримки ініціативних груп, волонтерського руху, об'єднань та організацій. Вже більше десяти років практики, вчені, держслужбовці одностайно говорять про впровадження дієвих механізмів соціального замовлення для неурядових організацій в умовах сільської громади, але поки що це існує тільки на папері, декларативно.

Зазначимо, що розвиток соціальних інституцій, що здійснюють різні напрями соціальної роботи, залежить від розвиненості соціальної інфраструктури. Доцільним вважаємо аналіз соціально-економічного становища сільських населених пунктів згідно зі статистичними даними, звітами і дослідженнями.

На 01.01.2018 р. в Україні налічувалось 13 084 575 осіб сільського населення. Згідно з останніми дослідженнями соціально-економічного становища у 2014 р., в Україні нараховувалось 27 385 сільських населених пунктів, що на 204 населені пункти менше, ніж на дату попереднього обстеження (станом на 1 листопада 2005 р.), внаслідок зняття з обліку незаселених поселень чисельність населення становила 13 600 000 осіб, із них 18,9% – діти віком до 18 років і 22,8% – населення у віці 60 років і старше. Майже у 2,5 тис. сільських населених пунктах питома вага населення літнього віку становила понад 50%. Серед сільського населення 3 600 000 осіб становили працюючі, причому 54,8% із зайнятих працювали за межами свого населеного пункту, з них більшість – 67,1% – в містах і селищах міського типу.

Залишається гострою проблема благоустрою сільського житлового фонду. Так, за даними обстеження, всі квартири 10 600 населених пунктів не мали центрального опалення, 18 100 – гарячого водопостачання, 10 900 не обладнані водопроводом, 11 600 – каналізацією, 12 300 – природним газом, 5 800 – скрапленим газом. Відсутність у багатьох селах мережі доріг із твердим покриттям, транспортного зв'язку, низький благоустрій вулиць – умови, що ускладнюють життя на селі. Станом на 1 січня 2014 р. у сільських населених пунктах діяла 221 лікарня (у 2005 р. – 740), 13 500 фельдшерсько-акушерських пунктів (у 2005 р. – 14 700). Аналогічна ситуація із наявністю об'єктів культурного призначення. Кількість сільських

населених пунктів, на території яких знаходилися бібліотеки, клуби або будинки культури, кіноустановки порівняно з 2005 р. зменшилась відповідно на 2,8%.

Так, у 17 800 сільських населених пунктів відсутні дитячі дошкільні навчальні заклади, у 15 000 – школи, у 7 300 – лікувальні заклади, у 8 100 – торговельні заклади, у 22 500 – їдальні, кафе тощо, у 16 900 – відділення зв'язку [4].

Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за місцем проживання, статтю та регіонами у 2017 р. (у відсотках до економічно активного населення) у сільській місцевості (9,9%) значно вище, ніж середній по країні (9,5%). Значну стурбованість викликає деградація сільської місцевості як середовища проживання, яка зумовлюється низькими доходами населення і незадовільним станом об'єктів соціальної інфраструктури. Це спричиняє проблеми нерівності та доступності до базових послуг соціальної сфери та інфраструктурних об'єктів, до того ж простежується чітко виражена територіальна диференціація: чим меншим є розмір населеного пункту, тим більше звужуються можливості, обмежуються можливості отримання й діапазон послуг. Жителі сільської громади позбавлені змоги отримати якісні медичні, освітні та інші види послуг через віддаленість від районних центрів та відсутність регулярного транспортного сполучення [5].

Також суттєвою проблемою сучасного села є тенденція до збільшення масштабів бідності зі зменшенням розміру населеного пункту (у великих містах масштаби бідності зменшуються, що пов'язано з розширенням можливостей для працевлаштування). Надвисокі рівні немонетарної бідності у сільській місцевості пояснюються вкрай обмеженим доступом сільських мешканців до інфраструктурних об'єктів, медичних, соціальних та освітніх послуг. У разі використання немонетарних оцінок поселенська складова частини бідності є домінуючою [6]. Соціально-економічна нерівність служить проявом інших форм нерівності, наприклад, обмеження прав бідних верств населення брати участь у соціальному, економічному і політичному житті, що призводить до дискримінації та соціального виключення.

Наступною проблемою, яка охопила сільську місцевість України, є соціально-демографічна криза. Доказовою базою є такі показники: високий рівень депопуляції, зростання еміграції з села, погіршення медико-демографічних і та освітньо-професійних характеристик, вагома розбіжність якості життя у містах і селах, ліквідація «неперспективних» сіл, надзвичайно питома вага самотніх людей

похилого віку серед сільського населення, значні масштаби бідності, незадовільний стан охорони здоров'я, освітній рівень селян майже у 2 рази нижчий, ніж у городян, незворотний міграційний вплив сільської молоді, зростання рівні безробіття.

Пріоритетними напрямками державної політики щодо розвитку соціальної сфери села мають стати: поліпшення її фінансування коштом дотацій із державного бюджету, формування оптимальної територіальної мережі закладів соціальної інфраструктури, підтримка суб'єктів господарювання, які здійснюють інвестиції в соціальну сферу села.

Аналізуючи структуру соціальних установ, не можна не зазначити об'єктивні закономірності: у сільській місцевості значно менше установ, служб і органів, які б здійснювали соціальну роботу з вирішення проблем споживачів послуг за місцем їхнього проживання.

Крім того, доступ багатьох сільських сімей досоціальних послуг, зокрема, до соціального обслуговування, ускладнений через нерозвиненість системи зв'язку та інформаційного забезпечення. Це проявляється у недостатній поінформованості населення про зміни в законодавстві стосовно надання соціальної підтримки, пільг і соціальних гарантій, на які вони мають право, а також про алгоритм дій, яких необхідно вживати для того, щоб скористатися пільгами і соціальними гарантіями. Вирішення соціальних проблем на селі ускладнюються обмеженими ресурсами, як матеріальними, так і людськими, тому доречним вважається впровадження модель управління соціальної роботи через налагодження співробітництва представників місцевого самоврядування з медичними, освітянськими і правоохоронними закладами, а також доречно залучати самих споживачів послуг до створення груп самопомогі або волонтерів із числа сільських школярів.

Доцільним, на наш погляд, є проведення пропагандистської, лекторської діяльності соціальних працівників по селах у контексті неформальної освіти. Ефективним методом є індивідуальна робота з неформальними лідерами й авторитетними людьми заради оптимального використання соціального капіталу тієї чи іншої сільської громади, розвиток інформаційно-комунікативної мережі на селі, застосування методів соціального навчання як запоруки успішної організації та управління соціальною роботою у цих умовах.

О.В. Вакуленко, Н.М. Комарова і Н.Ф. Романова [7] пропонують модель активізації громади (табл. 2), яка складається з 6 етапів.

Значні можливості поєднати зусилля всіх суб'єктів соціальної допомоги надає реалізація комплексних програм на територіях сільських (селищних) рад, завдяки яким організація надання соціальних послуг здійснюється під керівництвом виконкому сільради.

Первинною ланкою системи соціального обслуговування на селі, яка безпосередньо допомагає людям, є сільські та селищні центри соціального захисту населення. Позитивний досвід їхньої діяльності досягається шляхом використання всіх соціальних ресурсів, плідної взаємодії з керівниками підприємств, організацій, місцевої лікарні та школи, радою ветеранів війни та праці, активістами профспілок, Товариства Червоного Хреста, а також завдяки розгортанню волонтерської роботи [8].

Зважаючи на те, що покращення людського розвитку в Україні великою мірою залежить від місцевого уряду та розвитку громад, суттєвим є зміцнення та консолідація цього рівня влади. Однією зі складових частин покращення становища сучасного українського села є здійснення чіткого розмежування функцій і повноважень центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері розвитку сільських територій, особливо в аспекті соціальної підтримки сільських мешканців.

Таблиця 2

Модель активізації сільської громади

Етапи	Зміст діяльності
I етап	Створення команди на рівні громади, яка реалізує ініціативу, націлену на покращення становища дітей, сімей та молоді відповідно до їх проблем
II етап	Визначення соціальних проблем та аналіз причин їх виникнення
III етап	Розробка можливих варіантів розв'язання проблем, які призведуть до зменшення або усунення причин їх виникнення
IV етап	Визначення ресурсів, потрібних для вирішення проблеми
V етап	Розробка плану дій, спрямованих на впровадження громадської ініціативи
VI етап	Впровадження плану, проведення його моніторингу та оцінки

Нині при сільських і селищних радах більшості регіонів України створені та працюють громадські комісії (інспекції) у справах дітей, які є дорадчими органами місцевої виконавчої влади щодо вирішення проблем дітей. Такі громадські формування створюються рішенням органу місцевого самоврядування, таким самим рішенням затверджується їх склад. До складу комісій входять переважно педагоги, депутати, медичні працівники, представники батьківських комітетів, громадськості та правоохоронних органів [9].

Доцільно звернути увагу на те, що на місцевому рівні нині використовуються різні назви цих представників громадськості: уповноважений на громадських засадах служби у справах дітей при сільській та селищній раді, уповноважений служб у справах дітей на громадських засадах при органах місцевого самоврядування, уповноважений із прав дитини на громадських засадах, інспектор з охорони дитинства на громадських засадах, громадський інспектор з охорони дитинства, громадський інспектор у справах неповнолітніх. Окрім розбіжності у назві громадських уповноважених, простежуються і відмінності в їх функціональних обов'язках. Уповноважені працюють у взаємодії із сільським головою та членами сільських виконкомів. Це дає їм змогу спиратися на підтримку органів місцевого самоврядування, більш ефективно вирішувати різноманітні проблеми в інтересах сільських дітей.

Варто зауважити, що активізації соціальної роботи в селах сприяло відкриття сільських і селищних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Проте у більшості сіл немає фахівця, якій би відповідав за соціальну роботу з сім'єю, дітьми та молоддю.

Міністерство соціальної політики України Наказом № 26 від 19.01.2016 р. затвердило Методичні рекомендації щодо виконання власних (самоврядних) повноважень об'єднаної територіальної громади у сфері соціального захисту населення, згідно з якими рекомендовано у штатному розписі виконавчого органу ОТГ ввести посаду фахівця із соціальної роботи та надання соціальних послуг (консультування, інформування, оцінювання потреб мешканців громади у соціальних послугах, організація соціального супроводу, направлення до закладів соціального обслуговування); визначення територіальних зон обслуговування населення для фахівців із соціальної роботи (із розрахунку орієнтовно 1 фахівець на 1 000 населення сільської місцевості об'єднаної територіальної громади) [10].

Рекомендаційний характер виконання власних (самоврядних) повноважень ОТГ

у сфері соціального захисту населення зумовив проблему відсутності чіткого механізму організації та надання соціальних послуг. Різноманітність підходів до організації та надання соціальних послуг (допомога за принципом «єдиного соціального вікна», введення в штат фахівця із соціальної роботи, укладання угод про співробітництво, надання соціальних послуг територіальними центрами соціального обслуговування, створення власних установ відповідного профілю тощо) зумовили різний стан фінансування (в окремих об'єднаних територіальних громадах – незабезпеченість шляхом власних фінансових ресурсів) та, відповідно, надання соціальних послуг в об'єднаних територіальних громадах. Кадрове забезпечення не відповідає поставленим завданням. Простежується постійне збільшення середнього навантаження на фахівця з соціальної роботи [7]. Проблемами, які заважають повною мірою функціонувати системі соціальної роботи, є незавершений процес об'єднання територіальних громад, слабкий контроль за виконанням ОТГ поставлених завдань щодо організації соціальних послуг, подекуди лишилася негативна практика фінансування закладів, а не соціальних послуг, нерациональне територіальне розміщення соціальних закладів, відсутність профілактичних механізмів щодо попередження ризиків у сфері соціального захисту та поглиблення проблем бідності населення. Перспективними інструментами ефективного забезпечення соціального захисту об'єднаними територіальними громадами варто вважати соціальне замовлення та співпрацю територіальних громад у сфері соціального захисту [11].

Висновки. Проведений аналіз сільської соціальної інфраструктури, проблем і складнощів дав змогу виявити перспективні напрями вдосконалення організаційно-економічного механізму управління системою соціальної роботи, передусім, коригування нормативно-правової бази щодо поширення економічних функцій органів місцевого самоврядування, з метою підвищення оптимального керування процесами розвитку сільських територій та ефективного функціонування соціальної інфраструктури, створення фонду розвитку сільських територій із залученням додаткових інвестицій, активізації потенціалу населення сільських громад, формування інформаційно-комунікативної мережі із навчанням сільських жителів, розробка локальних програм соціального розвитку з урахуванням потреб та інтересів селян.

Сучасні тенденції розвитку сільських поселень вимагають змін в організаційних струк-

турах управління. Основна тенденція розвитку організаційних структур полягає у зменшенні числа рівнів управління, послабленні ієрархії, одержанні найнижчими ланками (сільськими радами) більшої автономності.

Таким чином, управління соціальною роботою має враховувати такі фактори: обмежений доступ до послуг; низький рівень державної соціальної допомоги, недостатню увагу з боку громадського та приватного сектору, ізоляваність і територіальна віддаленість, відсутність конфіденційності, відсутність кваліфікованих кадрів, слаборозвиненість соціальної інфраструктури.

Дієвим засобом підвищення ефективності органів державної влади та місцевого самоврядування у сільській громаді є активізація участі населення в управлінні справами. Стрижневим чинником у цьому напрямі є трансформація комунікативних технологій управлінських інститутів між собою та з громадськими організаціями, що передбачає впровадження принципів транспарентності, оперативності, суспільного діалогу та неперервного моніторингу та коригування управлінських рішень.

У подальшому вважаємо за необхідне дослідити зменшення відмінностей від міських поселень у рівні та якості життя населення на основі успішної імплементації передового досвіду європейських країн, насамперед східноєвропейських.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сурмін Ю.П. Проблеми та напрями змін державного управління в Україні в сучасних умовах. Публічне управління: шляхи розвитку: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 26 листоп. 2014 р.): у 2 т. / За наук. ред. Ю.В. Ковбасюка, С.А. Романюка, О.Ю. Оболенського. К.: НАДУ, 2014. Т. 1. С. 10–13.

2. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / відпов. за випуск Л.М. Черенко,

О.В. Макарова, за ред. Е.М. Лібанової. У 2-х т. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. 436 с.

3. Безпалько О.В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи: монографія. К.: Науковий світ, 2006. 363 с.

4. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Статистичний збірник. К., 2014. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 15.11.2018).

5. Трансформація соціальної інфраструктури в контексті забезпечення гуманітарного розвитку: кол. моногр. за наук. ред. д.е.н., проф. В.М. Новікова, д.е.н., проф. З.С. Сіройча. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. 384 с.

6. 2017 – Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», яка визначає базові показники для досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР). URL: <http://www.un.org.ua/ua/publikatsii-ta-zvityi/un-in-ukraine-publications/4203-2017-natsionalna-dopovid-tsili-staloho-rozvytku-ukraina-iaka-vyznachaie-bazovi-pokaznyky-dlia-dosiahnennia-tsilei-staloho-rozvytku-tssr> (дата звернення: 10.10.2018).

7. Вакуленко О.В., Комарова Н.М., Романова Н.Ф. Залучення місцевих громад до вирішення проблем дітей, сімей та молоді, які опинилися у складних життєвих обставинах: метод. рек. К.: Дерсоцслужба, 2010. 108 с.

8. Чи є розвиток українського села справжнім пріоритетом державної політики? URL: <http://www.csi.org.ua/www/?p=2264> (дата звернення: 11.10.2018).

9. Трансформація сільського розселення в Україні: кол. моногр. за ред. Т.А. Заяць; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. НАН України. Київ, 2017. 298 с.

10. Міністерство соціальної політики України. Нормативні документи щодо централізації. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/10160.html?PrintVersion> (дата звернення: 01.10.1918).

11. Розвиток соціальної сфери територіальних громад в умовах адміністративно-фінансової децентралізації. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України»; за ред. С.Л. Шульц. Львів, 2018. 140 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).